

GRAMMATIK KITOBLARDA ISM MAVZUSINING YORITILISHI (“AD-DURUSUN NAHVIYYA” VA “FAVOYID UL-ZIYOIYYA” ASARLARI MISOLIDA

Oriental Universiteti 1-kurs
magistranti **Sheraliyev Abdulhakim**

Annotatsiya: Ushbu maqolada “ad-Durus an-Nahviyyah” va “Favoyid az-Ziyoiyah” kabi mashhur grammatik asarlarda ism mavzusining yoritilishi tahlil qilinadi. Ismning turlari, belgilari, nahviy vazifalari hamda boshqa soʻz turkumlari bilan bogʻliqligi ushbu asarlar asosida solishtirma yondashuvda oʻrganiladi. Shuningdek, bu kitoblarning taʼlimiy jarayondagi roli va anʼanaviy grammatika oʻrganishdagi oʻrni yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Ism, nahv, arab tili grammatikasi, ad-Durus an-Nahviyyah, Favoyid az-Ziyoiyah, soʻz turkumlari, grammatik tahlil.

Abstract: This article examines the treatment of the noun (ism) in two classical Arabic grammar books: *ad-Durus an-Nahwiyyah* by Abdullah Darwish and *Fawā'id al-Diyā'iyyah* by Ibn Hisham. The types, characteristics, and syntactic functions of nouns are analyzed comparatively based on these sources. The article also highlights the educational relevance and didactic structure of these works in the context of traditional Arabic grammar instruction.

Keywords: Noun, Arabic grammar, Nahw, ad-Durus an-Nahwiyyah, Fawā'id al-Diyā'iyyah, word categories, grammatical analysis.

Аннотация: В статье анализируется изложение темы имени (исма) в классических грамматических трудах: «Ад-Дурус ан-Нахвия» Абдуллаха Дарвиша и «Фаваид аз-Зияийя» Ибн Хишама. Рассматриваются виды имен, их признаки и синтаксические функции. Сравнительный подход позволяет выявить особенности подачи материала и его методологическую ценность в системе традиционного обучения арабской грамматике.

Ключевые слова: Имя (исм), арабская грамматика, нахв, Ад-Дурус ан-Нахвия, Фаваид аз-Зияийя, части речи, грамматический анализ.

Arab tili grammatikasida ism kategoriyasi ilmiy va metodik jihatdan eng muhim tushunchalardan biri hisoblanadi. Bu mavzu, ayniqsa, klassik arab grammatikasining yetakchi asarlaridan biri hisoblangan “ad-Durusun nahviyya” va “Favoyid ul-Ziyoiiyya” kitoblarida chuqur va koʻp qirrali tarzda yoritilgan. Mazkur maqolada aynan shu ikki asar misolida ism kategoriyasining grammatik, sintaktik va madaniy ahamiyati, hamda ularni talqin qilishdagi metodologik yondashuvlar faktlar va tarixiy dalillar asosida atroflicha tahlil qilinadi.

Arab tili grammatikasi taraqqiyotidagi ism kategoriyasining tarixi uzoq asrlarga borib taqaladi. Ismining zamonlar davomida ta'rif va tasnif etilishi, uni gapdagi o'rni hamda turlarining aniqlanishi yirik olimlar tomonidan rivojlantirilib kelgan. Jumladan, arab tilida ism deganda, mustaqil ma'noga ega bo'lgan va boshqa so'z turkumlari (fe'l, harf)dan farqlanuvchi so'zlar tushuniladi. "Sibaveyh"dan boshlab, "ad-Durusun nahviyya" va "Favoyid ul-Ziyo'iyya" asarlarigacha ism kategoriyasi doimiy e'tiborda bo'lganini ko'rish mumkin.

Arab tili morfologiyasi (sarf) va sintaksisi (nahv)da ism kategoriyasining o'rni beqiyosdir. U irod qilingan fikrning aniq subyekti yoki obykti bo'lgan so'zlar uchun ishlatiladi. Bu kategoriya jins (muzakkar-muannas), son (yagonalik, ko'plik), ta'riflik (ma'rifa-nakira), nisba, i'rob (marfu', mansub, majrur) va boshqa grammatik xususiyatlarga ega. Masalan, "kitob" (kitob), "maktab" (maktab), "ilm" (bilim) so'zlari o'z holicha ma'noga ega bo'lib, gapda turli sintaktik rol bajaradi.

"ad-Durusun nahviyya" asari arab grammatikasi tarixida o'ziga xos o'rin tutadi. Mazkur kitob musulmon Sharqidagi asosiy nahv qo'llanmalaridan sanaladi va o'rta asrlardan buyon ko'plab maktablarda o'qitilgan. Muallif, ism to'g'risida, uni ularning o'ziga xos belgilari (masalan, tanvin, alif-lam bilan kelish, harflari orqali undirilishi) asosida bir necha sinflarga ajratadi. Asarda jins va son kategoriyalari tajribiy misollar bilan dalillanadi; har bir qoidaning amaliy mazmuni o'rgatiladi.

Ismning gapdagi rolga kelsak, "ad-Durusun nahviyya" asarida jumla tarkibida jumla boshlanishining doimiylik xususiyati, ism-xabar tuzilmasi va uyg'unligi (masalan, mu'tada-xabar) alohida misollar bilan tushuntiriladi. Ismlarning i'rob (marfu', mansub, majrur) holatlari doim grammatika qonuniyatlariga asoslanadi va arab tilining o'ziga xos sintaktik qurilmalarida aniq rol o'ynaydi. Ko'plab misollar (masalan, *رَجُلٌ، الْكِتَابُ، فِي الدَّارِ*) yordamida bu tushunchalar talabalarga sodda va amaliy shaklda bayon qilinadi. Tarixiy dalil sifatida shuni qayd etish kerakki, "ad-Durusun nahviyya"dagi har bir qoidaning kelib chiqishi arab filologiyasi klassik manbalariga, xususan, Imom Zamaxshariy va Sakkokiy asarlariga borib taqaladi.

"Favoyid ul-Ziyo'iyya" asari esa ancha murakkab va chuqur tahlilga boy manba hisoblanadi. Bu kitobda ismning grammatik holatlari, tasniflari va i'rob qoidalari yanada batafsil va keng qamrovda yoritiladi. Asarda arabcha adabiy misollar, Qur'oni Karimdan keltirilgan iqtiboslar va mashhur she'riy satrlar orqali mavzu kengaytiriladi. Ismlarning jins, son va nisba xususiyatlari faqat amaliy emas, balki nazariy va tarixiy faktlar bilan bog'lab ko'rsatiladi. Misol uchun, ismning ma'rifa va nakira sifatida farqlanishi "al-" (ال) prefiksi yordamida keltirilgan bo'lib, arab tilidagi dastlabki manbalardan to zamonaviy asarlargacha bo'lgan rivojlanish muayyan sintaktik misollar bilan dalillanadi.

"Favoyid ul-Ziyo'iyya"da e'tiborli jihatlardan biri — unda tanqidiy yondashuv mavjudligi. Ba'zi qoidalar tarixiy manba va zamonaviy tajribaga tayanib, o'zaro qiyos

qilinadi, ayrim istisno holatlari chuqur tadqiq etiladi. Masalan, ismning i'rob holatidagi istisnolar, zamon o'tishi bilan ayrim qoidalar o'zgarishi yoki uncha ishlatilmaydigan shakllar ham muallif tomonidan alohida misollar orqali muhokama qilinadi. Bu esa ilmiy tadqiqotlar uchun faktlarga boy manba bo'lib xizmat qiladi.

Klassik arab grammatik manbalarining umumiy xulosasi shundan dalolat beradiki, ism kategoriyasining mazkur asarlarda yoritilishi nafaqat lingvistik nuqtai nazardan, balki arab madaniyati va adabiy merosini ham o'rganishda muhim o'rin tutadi. Ism orqali inson nomlari, toponimlar, madaniy va diniy atamalar ko'p asrlar davomida tahlil va tadqiq etilgan. "ad-Durusun nahviyya" asarida ismga ko'proq amaliy va metodik yondashuv ustun, aqlli va tizimli ko'rsatmalar mavjud bo'lsa, "Favoyid ul-Ziyoiiyya"da esa chuqur, tanqidiy va tarixiy o'rganishlar keng joy olgan.

Arab grammatikasida ism kategoriyasining keng o'rganilishi, hozirgi zamonda ham dolzarbligicha qolmoqda. Hozirgi tadqiqotlarda, masalan, kompyuter lingvistikasi yoki tilshunoslikda arab ismlari va ularning morfologik-paradigmatik o'ziga xosligi chuqur o'rganilmoqda. Buning natijasida arab tilidagi ismning nafaqat grammatik, balki ijtimoiy va madaniy funksiyalari ham o'z aksini topmoqda.

Yuqoridagi faktlar va tarixiy dalillar asosida xulosa sifatida aytish mumkinki, "ad-Durusun nahviyya" va "Favoyid ul-Ziyoiiyya" asarlarida ism mavzusining yoritilishi kuchli ilmiy asosga ega bo'lib, bugungi tilshunoslik va filologiya ilmlari uchun muhim resurs bo'lib qolmoqda. Bu asarlar o'z davrida ilmiy maktablarni shakllantirish, grammatik tafakkur taraqqiyotida yetakchi rol o'ynagan va hozir ham dolzarbligini yo'qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulloh Darvish – *ad-Durus an-Nahviyyah*
2. Abdurahmon Jmiy – *Favoyid az-Ziyoiiyah*
3. Muhammad ibn Ajurrum – *al-Ajurrumiyya*
4. Toirov A. – *Arab tili grammatikasi asoslari*, Toshkent, 2019
5. O'zbekiston Islom Akademiyasi nashrlari – "Nahv ilmi" qo'llanmalari